

KLA_104 Archeologické doklady kultu a náboženství

Kognitivní archeologie - vzniká jako myšlenkový proud v reakci na post-procesualistickou kritiku procesualismu; spíše oblast zájmu, než konkrétní archeologickou „škola“, tendence k pluralitě komplexních interpretací

vliv **marxismu** - dialektické chápání dějin, zájem o ideologii a její fungování; původní snaha procesualistů vyhnout se ideologicky zatíženým interpretacím a etnocentrismu je sama o sobě ideologií, implicitní předporozumění je v archeologii všudypřítomné (volba problematiky, výběr dat, interpretace)

vliv **strukturalismu** - kultura má (stejně jako jazyk) skrytá pravidla, která podvědomě chápeme, ale explicitně nevyjadřujeme; potřeba je odhalit pro pochopení jak vznikají různé kulturní formy; artefakty jako doklad věrských systémů v nejširším významu

Noam Chomsky - “otec moderní lingvistiky” (*Syntactic Structures* 1957), kritika behaviorismu (B. F. Skinner), teorie univerzální a generativní gramatiky - společné základy všech lidských jazyků vycházející ze struktury lidského myšlení, mají genetický, neurobiologický původ - propojení evoluce jazyka a mysli (kognice)
(později rozkol v otázce speciálního “jazykového modulu” v mysli - generativní sémantika a kognitivní lingvistika)

Širší proud **kognitivních věd** - od 50. let, “kognitivní revoluce”, počátky v rané kybernetice 30. a 40. let - počítačová teorie, neurální síť a UI; hlavní rozvoj v psychologii a neurovědě (kognitivní psychologie, neuropsychologie), lingvistika, antropologie adal.; ústřední je snaha o vysvětlení myšlenkových mechanismů a procesů v lidském mozku na neurobiologické a psychologické úrovni - na jejich základě by pak mělo být alespoň částečně možné „vysvětlit“ (ne jen interpretovat) zákonitosti lidského jednání a kultury, překlenutí “propasti” mezi *science* a *humanities* (mezi neurobiologií a psychologií) - princip konzistence a hierarchie věd

Kognitivní archeologie - různé oblasti zájmu: vznik a vývoj lidského myšlení na nejzákladnější úrovni, zejména během procesu hominizace - *evolučně-kognitivní archeologie*; výzkum obrazivého umění mladšího paleolitu a „přírodních národů“ s využitím psychologických poznatků o změnách stavech vědomí; výzkum symbolického rozměru materiální kultury (*kognitivně-procesuální arch.*) - objektivní poznání minulosti na základě podložených generalizací ve fungování lidské mysli (v čase i prostoru - “všelidské” zákonitosti lidského uvažování)

Steven Mithen (*The prehistory of the mind, 1996; The Singing Neanderthals, 2006*) - proces hominizace, modulární mysl, vznik mysli moderního člověka kombinací různých způsobů zpracování znalostí a používání nástrojů, propojenost modulů, “kreativní (kognitivní) fluidita” - analogie, metafory, “originální myšlenky” oproti izolovaným kognitivním doménám pracujícím odděleně (*domain-specific*) u starších hominidů

Merlin Donald (*Origins of the Modern Mind, 1991*) - psycholog a neuroantropolog, hmotná kultura jako “externí (symbolické) paměťové médium” - získává význam „ponořením do bohatého substrátu“ zvyků, rituálů, narácí a mýtů a může být podle potřeby přizpůsobena symbolické funkci, symbióza lidského myšlení a hmotné kultury, výzkum symbolického myšlení a jeho vztahu k artefaktům

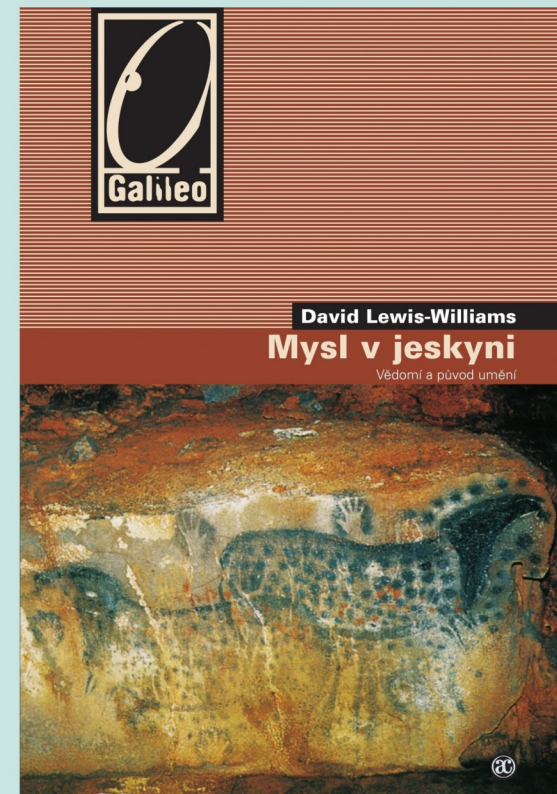
Colin Renfrew (*Archaeology and Language, 1987; The Ancient Mind, 1994 + E. Zubrow; Prehistory: The Making of the Human Mind, 2008*) - průkopník “archeologie mysli”, autor Anatolské hypotézy původu PIE jazyků; ideologie i hmotná kultura jako aktivní síly působící ve společnosti a tvořící prostředí, v němž lidé žijí - hmotná kultura má aktivní roli ve společnosti i symbolický rozměr - podstatné pro výzkum archaických náboženství

David Lewis-Williams (*The Mind in the Cave*, 2002) - interpretace paleolitického jeskynního umění v “šamanistickém” kontextu s poznatky o změně stavech vědomí, možnost vlivu entoptických jevů a halucinací, využívá analogie z jihoafrického prostředí

Definice náboženství podle C. Renfrewa (*Ancient Mind*, 1994):

Každá definice náboženství (N), aby byla použitelná musí zahrnovat smysl (sense) individuální náboženské zkušenosti; archeologie N předpokládá, že N zkušenost byla v minulosti stejně dostupná jako dnes. Každé N zahrnuje systém věr, které nabízí odpovědi na základní existenciální otázky, otázky po původu a smyslu života jako počáteční bod kosmologie, mýtů, rituálů a N doktrín, ale i moderní vědy; jednou takovou odpovědí může být víra v konkrétní božstvo, ideologii, vědeckou metodu nebo pochybnost že vůbec nic nemá smysl.

Definice náboženství

V současnosti neexistuje žádná obecně uznávaná a univerzálně platná definice náboženství.

Náboženství, jako takové, neexistuje, jde o umělý koncept a badatelský konstrukt. Existují pouze konkrétní historické kulturní tradice, které na základě určitých společných znaků zahrnujeme do jedné kategorie a které poté označujeme jako “náboženství” nebo “náboženské”. (volně podle J.Z. Smithe)

Zásadní problém spočívá v určení těchto společných znaků a hranic této kategorie jako celku.

"Náboženství" je navýsost abstraktní pojem, k němuž dospíváme teprve na základě mnoha myšlenkových operací. V dějinách se ale nikde nesetkáváme s reduktivní představou náboženství, nýbrž vždy s konkrétními, historicky, kulturně a filosoficky založenými podobami náboženství, s určitými a určitelnými náboženskými skutečnostmi. Až na základě jejich výzkumů se objevují otázky na jejich vzájemné podobnosti (afinity), začíná se uvažovat o tom, které z nich a které jejich náležitosti může religionistika zařazovat pod společný obecný pojem náboženství. V religionistickém užívání tohoto pojmu tak ze všeho nejdřív zaznívá otázka, které jevy a skutečnosti a které vzájemné souvislosti mezi nimi můžeme zahrnovat pod sjednocující pojem náboženství a které zůstávají vně pomyslné demarkační linie."
(B, Horyna: Úvod do religionistiky, 1994, 18-19.)

(Pokusy o) definici náboženství

“Náboženství je víra v duchovní bytosti” (E. B. Tylor; animismus)

“Náboženství je systém věr a praktik, které se vztahují k oblasti posvátného, tj. vyděleného a zakázaného, systém, který všechny ty, kdož věří a praktikují kult spojuje v morální celek, v církev.” (É. Durkheim; totemismus)

“Náboženství vzniká jako odpověď na nejvlastnější otázky člověka, které si sám klade, otázky o smyslu bytí - Co je život? Co bude po smrti? Kdo jsem?” (responzivní hypotéza J. Hellera)

“Náboženství je veškeré lidské jednání a mentální reprezentace legitimizované odkazem na autoritu nadlidských činitelů.” (pracovní definice N podle kognitivní religionistiky)

Religionistické teoretické proudy - počátky kritického uvažování o “náboženství” již v Antice - Xenofanés z Kolofónu (kritika antropomorfismu, skeptik), Démokritos z Abdér (atomista, kritika smyslového poznání), Protágorás z Abdér (relativismus, agnostik), Hérodotos z Halikarnasu („otec dějin náboženství“, průkopník srovnávací antropologie), Euhémeros (euhemerismus), adal.

Ve středověku především jako “filosofie Náboženství” v rámci teologie. Sekularizační tendence pak s humanistickými proudy renesance a osvícenství.

Počátky vlastní **Religionistiky** spadají do druhé pol. 19. stol. (přednášky Maxe Müllera 1870), od počátku dva různé přístupy:

- N jako neredukovatelný, samostatný jev, kategorie *sui generis* (vychází z a často se překrývá s teologií)
- N jako historický a sociální jev nebo filosofická idea - metodologický odstup

Oba přístupy jsou zastoupené ve 3 hlavních (původních) proudech religionistiky:

Historická religionistika - v podstatě “dějiny náboženství”, dříve snaha o komplexní model vývoje N systémů od “primitivních” po “vyspělé”, dnes spíše dějiny konkrétních tradic, obsahově nejbližší historii a archeologii, ale přináší jen málo nových teoretických a metodologických posunů (absence vlastní metody)

Srovnávací (komparativní) religionistika - srovnávání různých tradic mezi sebou, hledání paralel a jejich vysvětlování nejen vzájemným kontaktem, ale paralelním vývojem - hledání společných struktur a obecných zákonitostí vývoje N (- problematický koncept); první typologie N a morfologická schémata N jevů (J. G. Frazer - *Zlatá Ratolest*, G. Dumézil - trojfunkční hypotéza IE N, M. Eliade - popularizátor R)

Hermeneuticko-fenomenologická religionistika - vychází z filosofické hermeneutiky a fenomenologie, usiluje o “porozumění” a interpretaci (ne “vysvětlení”) N nereduktivním způsobem, existenciální význam N jako kulturně aktivní hodnoty, místo popisu usiluje o “eidetickou redukci” na jeho “čistou podstatu” - nejvíce náchylná k “nevědečnosti”, obecně spíše filosofický přístup, větší zastoupení “krypto-teologů” a “konfesijních religionistů” (G.v.d. Leeuw, F. Heiler, J. Waardenburg - hermeneutika, M. Eliade - “totální hermeneutika”)

Kognitivní R a naturalizující proudy - závěr 20. stol., “krize identity” spojená s kritikou pozitivistických paradigmat a problémů s vytvořením vlastní definice N a metody jeho zkoumání; snahy o větší přiblížení “osvědčeným” vědám - **kontextuální religionistika** - výzkum N z pozice jiných věd - sociologie N, psychologie N apod.
naturalizující proudy - snaha o vysvětlení N s využitím poznatků přírodních a pomezních věd jako sociobiologie, kognitivní vědy apod.

Kognitivní religionistika (CSR) - snaha vysvětlit N jako specifický druh lidského jednání s využitím poznatků kognitivních věd a spřízněných oborů jako etologie, sémantika, lingvistika apod., širěji snaha o vysvětlení zákonitostí lidského jednání a kultury vůbec;

Odmítá N jako kategorii *sui generis* - jde o produkt lidské kultury a N ideje a reprezentace (potažmo celá kultura) jsou produkty lidské mysli, a tím empiricky zkoumatelné; studium N by tak mělo vycházet ze studia lidské mysli a jejích kognitivních schopností a omezení a mělo by splňovat kritéria pro formulaci vědeckých, explanačních teorií; snaha více propojit humanitní vědy s přírodními i mezi sebou navzájem - multidisciplinarita a konsilience

- velmi složitá problematika, zatím bez funkčního “celkového” modelu N, ale určitý pokrok u dílčích témat:

-vznik a šíření konceptů **nadlidských (nadpřirozených, duchovních) bytostí** - “kontraintuitivních činitelů” (CIA) - Pascal Boyer a Justin Barrett - 5 ontologických kategorií (osoba, zvíře, rostlina, artefakt, přírodní neživá věc) a 3 domény intuitivních očekávání (psychologie, biologie, fyzika), porušením těchto intuitivních předpokladů vzniká kontraintuitivní koncept, např. duch - osoba s nehmotným tělem (fyzika), létající okřídlený had (biologie), mluvící strom s lidskou myslí (psychologie) - tyto koncepty jsou “zajímavější” a tím lépe zapamatovatelné a přenositelné

Vznik “kontraintuitivních činitelů” spojován také s **HADD - hyperactive agency detection device** - obecná tendence hledat intencionálního činitele i v situacích, kde není jeho existence jistá či nutná (Stewart Guthrie), evolučně výhodnější předpokládat přítomnost potenciálně nebezpečných činitelů (např. šelem, nepřátel) v pozadí událostí a jevů, jejichž příčina není dostatečně rozpoznatelná

- také ve spojení s **HTR - hyperactive teleological reasoning** - tendence přisuzovat nahodilým a přírodním jevům a entitám účel, funkci či “cíl” - mutace a selekce vs. inteligentní design, “pseudofakty” vs artefakty,

Většina božstev, duchů, “nadpřirozených” a mytologických postav a konceptů spadá do tzv. kognitivního optima - jsou dostatečně kontraintuitivní, aby byly zajímavé, odlišné a tím lépe zapamatovatelné oproti skutečným, intuitivním konceptům, ale ne natolik komplikované, aby byly nepochopitelné (většinou narušují intuitivní očekávání 2-3 způsoby)

Veškeré N myšlení a jednání je na kognitivní úrovni totožné s ne-N myšlením a jednáním - jediný rozdíl je přítomnost a operace s kontraintuitivními koncepty a činiteli; v pozadí probíhají běžné, základní neuro-psychologické procesy, jejichž intenzita či priorita může být zesílena či upravena využitím “zajímavějšího”, “kognitivně optimálního” konceptu - podobné změněným stavům vědomí, fight-or-flight situacím, apod.

LEVYNA - brněnská Laboratoř pro Experimentální Výzkum Náboženství - výzkumy na řadu témat: sociální interaktivita a skupinová soudržnost - společná účast na rituálech, nákladná signalizace (costly signaling) - obětní rity, vzruchovost “extrémních rituálů”, ritualizace činností, pro- a anti-sociální priming, adal.

Harvey Whitehouse - *divergent modes of religiosity* (DMR) - antropolog, etnografická pozorování na Papui-Nové Guinei, rozlišuje dva mody náboženskosti, obrazivý a doktrinální; zpětně aplikuje na archaická a pravěká N - každý modus má typické znaky, které lze doložit; jde o ideální typy, ne o absolutní kategorie

Obrazivý (imaginativní) m. - využívá epizodickou paměť, méně časté, ale zato vysoce vzrušivé rituály a jejich individuální exegezi - iniciace, přechodové rituály, podporuje vysokou kohezi skupiny a užší vazby mezi členy - menší, izolovanější skupiny, častěji využívá extenzivní symboliku a emoční vazby; př. helénistické mysterijní kultury, “sekty”, menší “domorodé” komunity

Doktrinální m. - využívá více sémantickou a procedurální paměť, rutinizované rituální aktivity - častější rituály s větším počtem účastníků, ale menším individuálním dopadem, a autoritativní výuku - větší důraz na hierarchii a dogmatiku, větší, (obvykle) lépe organizované a synchronizované skupiny, ale méně intenzivní vazby, typičtější pro “organizovaná” náboženství

-nemusí souviset přímo s “náboženskostí” - spíše obecné zákonitosti ritualizované činnosti a sociální koheze, může souviset s limity množství informací, které jsou různé typy paměti schopny zpracovat a s jevy jako je **Dunbarovo číslo** (R. Dunbar) - počet osob, s nimiž je jedinec schopen udržovat stálé sociální vztahy - velikost stabilní sociální skupiny (100-250, 150), v historii a archeologii odpovídá např. předpokládané velikosti tlup paleoliticů, nejčastěji používaným vojenským oddílům apod.; odvozené od poměru objemu mozkové kůry (šedé hmota) k vnitřnímu mozku (bílá hmota)

Různé dílčí aplikace poznatků z oblasti kognitivních věd jsou v archeologii možné a použitelné pro výzkum a lepší pochopení archaických N tradic, úplná teoretická či metodologická kompatibilita ale chybí.

Možné řešení by byla syntéza kognitivní religionistiky a procesuálně-kognitivní archeologie - zakotvení v evolučním paradigmatu, exaktnost alespoň dílčích závěrů CSR, materialistické pojetí symbolického rozměru kultury a výzkum lidských kognitivních procesů na základě analýz artefaktů

- v současnosti jen omezeně, nové výzkumy v CSR zaměřené hlavně na lepší pochopení rituálního jednání a prožívání (a kognitivních procesů v pozadí)

- také poměrně úspěšné využití počítačových modelů a zohlednění socio-ekonomických faktorů při rekonstrukci historického šíření konkrétních N tradic (např. helénistické kultury ve Středomoří - A. Chalupa, T. Glomb)

Proměnná	Doktrinální mod.	Obrazivý mod.
Psychologické rysy		
1. Frekvence přenosu n. představ	Vysoká	Nizká
2. Míra vzrušivosti rituálu	Nizká	Vysoká
3. Hlavní zapojený typ paměti	Sémantická pro věrouku a implicitní pro rit. úkony	Epizodická
4. Smysl rituálu	Naučený/osvojený	Vnitřně vytvořený
5. Technika „odkrytí“ n. smyslu	Rétorika, logická soudržnost, narace	Obrazovost, propojenost s vlastní zkušeností
Sociopolitické rysy		
6. Sociální soudržnost	Rozptýlená	Vysoká
7. N. vůdcovství	Silné, aktivní	Pasivní/žádné
8. Inkluzivita/exkluzivita	Inkluzivní	Exkluzivní
9. Šíření	Rychlé a efektivní	Pomalé/žádné
10. Velikost komunity	Velká	Malá
11. Míra uniformity	Vysoká	Nizká
12. Struktura	Centralizovaná	Necentralizovaná

Témata seminárních prací - volný výběr, hlavním aspektem by měl být **kritický přístup** k dostupným **pramenům** a jejich dosavadním **interpretacím**; zaměření na konkrétní tradici, nález/artefakt či typ artefaktu, lokalitu apod. (Svůj výběr oznamujte předem, případně i s literaturou, kterou chcete použít)

Návrhy:

Oberdorla – celkový popis a interpretace, srovnání s podobnými lokalitami (severské, Polsko)

Mokřadní „obětiště“ severní Evropy - společné znaky, rozdíly, problémy s datací a interpretací,

Mysterijní kultury na římském limitu – Mithraismus, Ísis, stručný popis, arch. doklady, vysvětlění/ interpretace jejich výskytu a šíření v Ř pohraničí

Lokální kultury Galie a dolního Porýní – keltské a galo-románské kultury, Nehalene, doklady (arch. i jiné)

Pohřební rituál Germánů a jeho interpretace – arch. doklady vs písemné prameny, dílčí aspekty - význam mohyl a „památníků / pohřebních monumentů“

„Idoly“ a figurální zobrazení v Germánském kontextu a jejich interpretace – arch. doklady (movité i „nemovité“), písemné prameny – srovnání a kritika